

(past indefinite form *iš-výdo*) + diminutive suffix *-ut-*) is made in the article. The given Baltic onomastic facts cast doubt on the existent primitive Slavonic interpretation of this oikonym.

Key words: *anthroponym, oikonym, model with suffix, diminutive semantics, vowel gradations.*

УДК 811.161.2'373.22

Василик О. Б.

*Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини*

ШЛЯХИ УМАНЩИНИ КРИЗЬ ПРИЗМУ ОНІМНОГО СЛОВА (XVII – XIX ст.)

Вивчення мікротопонімії на сьогодні посідає важливе місце серед актуальних проблем ономастики. Власні назви дрібних географічних об'єктів привертають увагу не лише мовознавців, які спеціально досліджують їх, але й істориків та краєзнавців.

Особлива увага звертається на системне дослідження мікротопонімів окремих регіонів України. Плідний науковий доробок у цьому напрямку здійснено такими науковцями: Н. І. Лісняк, О. І. Михальчук, Н. В. Сокіл та ін. Частково мікротопоніми аналізували у своїх працях, присвячених дослідженню народної географічної термінології певних територій, О. Данилюк, Й. Дзензелівський, Т. Марусенко, Є. Черепанова.

Мікротопонімія історичної Уманщини ще не була предметом спеціального лінгвістичного аналізу. На сучасних мапах заявлена територія не позначена. Згідно з даними, опублікованими науковцями, історична Уманщина – це регіон, що тягнє до Умані і може бути окреслений приблизно такими межами: на заході – річка Буг від гирла Удича до гирла Синюхи, на півдні – річка Синюха, на сході – річка Гірський Тікич, на північному заході – лінія від верхів'їв Тікича до устя Удича [11, с. 25]. Особливістю досліджуваної території є те, що, завдяки своєму географічному положенню (на межі зі степами), Уманщина зазнавала безкінечних нападів турків, кримських татар, степових орд, які на українські землі ходили вибраними, витоптаними кінськими копитами шляхами, назви яких дійшли й до нашого часу. До таких мікротопонімів

відносимо оніми **Чорний шлях**, **Удицький шлях**, **Кривошарівський шлях**, пов'язані з подіями кінця XVI ст., коли українські землі у складі Великого князівства Литовського та Королівства Польського особливо страждали від ворогів, яких місцевий люд не бачив з часів монгольського нашествия, – кримських татар.

Словники української мови фіксують лексему *шлях* зі значенням „большая проѣзжая дорога; путь” (Грінч., IV, с. 504), „смуга землі, призн. для їзди та ходіння; дорога” (СУМ, XI, с. 493). Як зазначають польські джерела, такі шляхи не були ні звичайними перевізними, ні торговими дорогами. Насправді це була лише невелика смуга в бур'янах на місці проходу татарського загону, силі якого й відповідала ширина шляху. Зазвичай він розтягувався на два польоти випущеної з лука стріли, а інколи – навіть на кілька миль (у разі багатолюдного походу ординців) [14, с. 49]. Головним татарським шляхом, що пролягав територією Уманщини, був **Чорний шлях**. У топонімічному словнику України зазначено, що це „історичний шлях, яким ходили тат.-тур. орди на Поділля і далі на Волинь, ним же гнали бранців на невідільничий ринок. Звідси й назва *Чорний*, у розумінні „страшний” [13, с. 388]. Отже, маємо квалітативну відприкметникову назву: **Чорний шлях** < прикм. *чорний* „перен. Вкрай ворожий” (СУМ, XI, с. 352).

Підтвердження цьому знаходимо в польських джерелах: **Чорним** шлях називали від того, що ним „чорна” біда, лихо приходило – грабунок, пожежі, убивство [15, с. 770]. Д. Яворницький у своїй праці „Вольності запорізьких козаків” подає іншу етимологію: **Черный-Польській шляхъ** названний чернымъ отъ лѣса Чернаго, близь котораго онъ проходиль, ...турки называли его, приспособляясь къ русскому произношенію, Чорна-Ислахъ [12, с. 249]. Польські джерела подають версію, згідно з якою шлях називали **Чорним** через те, що земля, яка була на ньому, за свою природою була чорною (це був чорнозем), коні ж татарські, витоптавши траву, позначили чорне пасмо серед степових трав [15, с. 770]. Підтвердженням цьому може слугувати значення прикметника: *чорний* „1. Черный; 2. Грязный” (Грінч., IV, с. 470); „1. Кольору сажі, вугілля, найтемніший” (СУМ, XI, с. 352).

На карті 1648 року французького інженера Г. Боплана **Чорний шлях** іде повз Торговицю, Умань, Івангород, Севаст'янівку, Монастирище, Коритню, Бабин [2, с. 262].

Згодом Чорним шляхом ходили козацькі полки Б. Хмельницького, через що він отримав додаткові назви – **Шпаків шлях**, **Гетьманський шлях**: *Чорний шлях в українців називався також Шпаковим – від прізвища ватажка гайдамаків, який досконало вмів проводити чумацькі каравани по долинах поблизу води, минаючи села і не наражаючись на небезпеку. ... Чорний шлях в Україні був відомий під назвою Гетьманського шляху, тому що на ньому гетьмани відбивали загарбників* [15, с. 770]; **Черный-Польскій** или **Шпаковъ шляхъ** названнйй ... *Шпаковымъ отъ гайдамацкаго ватага Ивана Шпака, умѣвшаго проводить чумацкія валки по немъ* [12, с. 249].

У книзі записів Барського замку під 1732 роком є показання міщанина Кості Марченка, який займався розбійництвом і крадіжками: *Żydzi pojechali do Kodymy, a wspomnieni pojechali gościńcem Szpakowym ku Miastkówce, gdzie w takowej karczmie Jakim ukradłszy siekire...* [1, с. 38]. Тут ми маємо лексичну варіацію: **гостинець – шлях**. Як зазначають словники, **гостинець** – „большая дорога, столбовая дорога” (Грінч., I, с. 318); „великий битий шлях; шосе” (СУМ, II, с. 143). Але жителі Уманщини нині використовують лише лексему „шлях”.

Головні шляхи, що вели степом до залюдненої місцевості, ділилися на чисельні побічні відгалуження, які, ніби сіткою, покривали весь край. Окремі такі повороти були маловідомими і не завжди помітними, оскільки слід від кінських копит швидко зникав серед степових трав. Саме на таких побічних шляхах відбувалися лови на заскочених зненацька мешканців і їхнє майно, що супроводжувалося бездушним знищенням всього, що не вдавалося викрасти [14, с. 49]. У цей час Уманщина і стала тією „Уманською пустинею”, якою назвуть цю територію пізніші польські джерела, оскільки мала окраїнне місцерозташування – південніше Умані проходив Ногайський кордон, за яким – безкраї простори Дикого степу. Маємо опис кордонів Уманської пустині за 1609 рік: *„Та пустиня лежить в кільканадцяти милях за Брацлавом, між двома татарськими шляхами: Кривошарівським і Удицьким...”* [17, с. 466]; *Poza Udyczem, po lewej stronie Bohu aż do Siniuchy, wpadającej do niej Jatrani oraz tej dopływu Babani – od szlaku*

*udyckiego po krzywoszarowski – zalegała przez długie czasy, po zburzeniu zamku zwinogrodzkiego, pustkowieм uchodniczem, głośna «pustynia» – Uman (Umanu) zwana [14, с. 735]; Съ одной стороны этой обширной пустыни пролегла известная дорога – **Чорный шлях** или Татарскія дороги, отдѣлявшая эту пустыню отъ земель ногойцевъ [10, с. 420]. **Татарський шлях**, що проходив біля села Вікторівка Маньківського району, згадується вже пізніше в польськомовному оригіналі презенти (документа, яким пан дозволяв його власникові посісти парафіяльний уряд), наданій Ф. С. Потоцьким священникові Ігнатові Пшевроцькому, датованій 23 серпня 1754 року [3, с. 150].*

Свідками тих давніх подій залишилися високі могили, по яких і орієнтувалися в степу. За селами Томашівка, Черповоди, Рижавка, Городниця сучасного Уманського району і до сьогодні збереглися сліди **Чорного шляху**, про що свідчать 53 могили стародавнього і більш новітнього походження, виявлені ще 1968 року місцевими краєзнавцями В. А. Стефановичем та О. П. Діденко [7, с. 8], хоча сама назва нині місцевими жителями не вживається. На нашу думку, можна говорити про відтопонімний принцип номінації: Чорний шлях < Чорний ліс.

Удицький шлях, про який згадується в документі 1609 року, був одним із розгалужень Чорного шляху, що знаходилися на території Уманщини. Протягав він у напрямку до річки Південний Буг уздовж річки Удич, від якої, найімовірніше, отримав свою назву: *szlak „Udycki” – wzdłuż rz. Udycza (do Bohu) [14, с. 51]; Przez rzekę tę przechodził jeden ze szlaków tatarskich, zwany Udyckim [16, с. 746].* Запропоновані приклади дають підстави вважати цей мікротопонім відгідронімного походження, утвореного суфіксальним способом: **Удицький шлях** < **р. Удич** (л. пр. Півд. Бугу) [13, с. 361]. Сучасні дослідники Уманщини наводять дані ще й про **озеро Удич**, що колись існувало біля села Шаулиха Тальнівського району, де і проходив Удицький шлях [8, с. 31]. Підтвердження цьому знаходимо в А. Скальковського: *Удыцкая дорога проходила мимо озера Удычь, нынѣ и слѣдовъ не оставившаго по себѣ, но которое было гдѣ-то около мѣстечка Шаулихи и было окружено многими деревьями [9, с. 24].*

Ще одним із розгалужень Чорного шляху, що проходив через Уманщину, був **Кривошарівський шлях**, про який дізнаємося з

вищевказаного документа 1609 року. А. Скальковський називає цей шлях *Крыво-Саровская или Крыво-Сарайская дорога* [9, с. 24]. Більше відомостей про нього у джерелах не збереглося. Лише польські історики вважають, що, мабуть, цей шлях проходив біля річки Гірський Тікич: *Krzywoszarowski (?) – chyba gdzieś po uhorskim Tykiczu* [14, с. 51].

Значно пізніше, із послабленням агресії Кримського ханства та зміцненням військової могутності українського козацтва, татарські шляхи поступово змінюють своє призначення на торгове. У XVII – першій пол. XVIII ст. набуває особливо великого розмаху торгівля запорізьких козаків із Кримом, Польщею, Литвою, Україною, Великоросією і Новосербією. У цей період Умань стає одним із головних центрів польсько-запорізької торгівлі, що здійснювалася сухоходом головним Чорним Шляхом та його боковими гілками. Це були великі торгові або биті дороги, що тяглися вздовж і впоперек запорізьких земель і виходили далеко за їх кордони, сполучаючи Польщу й Україну з Туреччиною і Кримом. На території історичної Уманщини був відомий **Гардовий шлях**. Він виходив із Поділля, йшов через Буг по одному з кам'яних мостів, далі входив у межі вольностей запорізьких козаків і йшов ними 300 верст до гирла річки Кам'янки, тоді до турецького міста Кизикермена, звідти до Таванського перевозу й далі у Крим [12, с. 250]. Крім Гардового, цей шлях називали ще **Королівським: Гардовий шляхъ** *получилъ свое названіе оттого, что начинался отъ Гарда на Бугѣ; онъ-же носилъ названіе Королевскаго, потому что на немъ польскій король Янь-Альбрехтъ въ 1489 году одержалъ побѣду надъ татарами и турками* [12, с. 249]. Таким чином, маємо відомий мікротопонім, утворений суфіксальним способом: **Гардовий шлях** < **Гард** (історична назва козацької паланки Війська Запорозького, яка розташовувалася на місці злиття річок Великий Ташлик і Південний Буг [18]). На території історичної Уманщини ця назва вживається і нині. Так, залишки Гардового шляху знаходяться біля села Розсоховатець Новоархангельського району. У деяких селах існують кутки сіл із назвою **Гардова** (с. Колодисте Уманського, с. Вільхове Ульяновського районів). Жителі села Городниці Уманського району називають шлях, що тягнеться за кілометр від села, **Гардовацьким** або **Широким** (за його

колишню ширину). Ще півстоліття тому ширина шляху сягала 34 метри, і порушувати цей розмір було заборонено.

Із початку XVII століття широковідомим у народі був **Чумацький шлях**, що йшов від Китайгорода на Романкове, уздовж річки Базавлука, далі через Базавлук із правого на лівий берег, до станції Степової, звідси через Дніпро, його притоки Святу Гірку Воду, Білозірку, Рогачик і врешті в Татарию [12, с. 246]. Цей шлях називали ще **Кримським**, бо на карті 1736 року („Der Kriegs Operationen am Donn und Dnieper”) він позначений як „Дорога, якою купці йдуть прямо в Крим” [12, с. 246]. У джерелах XIX ст. він значиться як *Крымскій или Чумацкій шляхъ* [12, с. 242]. Очевидно, назва була перенесена з астроніма Молочний Шлях, що, як зазначає Ю. Карпенко, є дивовижним утворенням зоряного неба. Це срібляста туманна смуга, яка оперізує небесну сферу і яку добре видно у безмісячні ночі [6, с. 14]. Ця назва створена давніми греками, однак в Україні широковідомим є варіант *Чумацький Шлях*. Чумаками в Україні у XV – XIX ст. називали візників і торговців, які перевозили на волах хліб, сіль, рибу та інші товари для продажу (СУМ, XI, с. 382). Словник Білецького-Носенка фіксує лексему *чумаць* у значенні „промисленникъ, малороссіянинъ, ѣдуцій съ воловими подводами на Донъ за рыбой или въ Кримъ за солью” (Грінч., IV, с. 393). Розташування Молочного Шляху на зірковому небі свідчить, що Чумацький Шлях є типовою орієнтаційною назвою. Чумаки їздили у Крим влітку і взимку (навесні і восени дороги були непридатними для поїздок), прямуючи на південь або на південний схід. Саме зимовими вечорами Молочний Шлях тягнувся з північного заходу на південний схід. Влітку його напрямок був іншим, але також використовувався для орієнтації. Та й довгі літні дні зменшували необхідність у нічних пересуваннях [6, с. 19 – 20].

У жителів Уманщини цей шлях асоціюється безпосередньо з чумаками: *Уздовж південної частини села Городниця Уманського р-ну проходила дорога під назвою „Чумацький шлях”, яким їздили чумаки возами та волами і возили сіль з Криму* [4, с. 1]; *3 давніх-давен через село Колодисте Ум. р-ну проходив Чумацький Шлях, в центрі села через річку був брід, яким переїжджали чумаки* [5, с. 1]; Назва **Чумацький шлях** згадується нині в багатьох селах (с. Іваньки Маньківського, с. Бабанка Уманського, с. Розсохуватець Новоархангельського, с. Ємилівка Голованівського, с. Трояни Ульяновського районів), хоча сам

шлях не зберігся. За селом Кищенці Маньківського району є залишки Чумацького шляху, який нині називають **Битим**, бо й досі цей ґрунт наскільки є вибитим, що нагадує тверде покриття. Лексема *чумацький* зафіксована у словниках зі значенням „приналежачій чумаку” (Грінч., IV, с. 393); „прокладений чумаками (про шлях)” (СУМ, XI, с. 383).

Таким чином, можна зробити висновок, що досліджені нами назви шляхів є атрибутивними словосполученнями, організованими за моделлю „прикметник + іменник”. Деякі з них збагатили лексичний фонд української мови, знайшовши відбиття у фольклорі, історичних творах українських письменників. Але дромоніми історичної Уманщини потребують подальшого дослідження, оскільки просторова локалізація не містить чітких пояснень і вносить труднощі у визначення мотивації.

Список умовних скорочень назв використаних джерел

Грінч. – Словарь української мови / упорядкував з додаванням власного матеріалу Б. Грінченко. – К. : Наукова думка, 1996 – 1997. – Т. 1 – 4.

СУМ – Словник української мови : в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1970 – 1980. – Т. 1 – 11.

Список використаної літератури

1. Архивъ Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденную при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – К., 1876. – Ч. 3. – Т. III. – 1034 с.

2. Діденко О. Уманщина на картах Г. Боплана // О. Діденко, В. Стефанович, Б. Черномаз // Збірник археологічних пам’яток Уманщини. Т. 1. – Умань, 2006. – 344 с.

3. Жадько В. Маньківщина. Не забуваймо рідного порогу : науково-краєзнавчий, фотоілюстрований довідник / В. Жадько. – К. : СПД Жадько В. О., 2006. – 352 с.

4. Історія села Городниці // Уманський краєзнавчий музей. – № 6652.

5. Історія села Колодисте // Уманський краєзнавчий музей. – № 6652.

6. Карпенко Ю. А. Названия звездного неба / Ю. А. Карпенко. – М. : Наука, 1981. – 184 с.

7. Клименко П. Р. З історії забудови Умані (Від давнини до сьогодення в забудові рідного міста) / П. Р. Клименко. – Умань : АЛМІ, 2006. – 144 с.

8. Мищик В. Виднокрай. Історія Тальнівщини в людях, подіях та експонатах музею. Краєзнавчий нарис / В. Мищик. – К. : КВІЦ, 2010. – 260 с.

9. Скальковскій А. Наезды гайдамакъ на Западную Украину, въ XVIII столѣтїи. 1733 – 1768 / А. Скальковскій. – Одесса, 1845. – 234 с.

10. Смоктій А. Г. Умань и Софиевка (История г. Умани. Уманская резня. Софиевка) / А. Г. Смоктій // Киевская старина. – 1882. – Т. 4. – № 12. – С. 420 – 437.

11. Умань : історико-географічний та економічний нарис. – Черкаси : Облвидав, 1957. – 150 с.

12. Эварницкій Д. И. Вольности запорожскихъ казаковъ / Д. И. Эварницкій. – СПб : Типография и фот. П. И. Бабкина, 1898. – 405 с.

13. Янко М. Т. Топонімічний словник України : словник-довідник / М. Т. Янко. – К. : Знання, 1998. – 432 с.

14. Jabłonowski A. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. T. XI : Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijów – Braclaw) / A. Jabłonowski // Źródła dziejowe. – 1897. – Т. XXII. – S. 49.

15. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1880. – Том I. – S. 770.

16. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1892. – Том XII. – S. 746.

17. Volumina legum / Przedruk zbiotu praw staraniem XX. Pijarów w Warszawie, od roku 1732 do 1782 r. widanego (Wydawca J. Ohryzko). – Petersburg, 1859. – Т. II : 1550 – 1609. – S. 466.

18. <http://luginlib.org.ua/mykolaiv/turystychna/bug.php>

Анотація

У статті проаналізовано гіпотези походження назв давніх шляхів, що проходили територію історичної Уманщини. Дромоніми досліджуваної території проаналізовано крізь призму синхронії та діахронії у межах семантичних, структурних та лексичних особливостей. У процесі дослідження встановлено, що назви утворені в результаті лексико-семантичного і морфологічного способів творення. Зроблено висновки про особливості функціонування назв шляхів на різних історичних етапах та в різних жанрах мовлення.

Ключові слова: *апелятив, дромонім, лексико-семантична група, онім, словотвірна модель.*

Аннотация

В статье рассмотрены гипотезы происхождения названий древних дорог, которые существовали на территории исторической Уманщины.

Дромонимы исследуемой территории проанализированы через призму синхронии и диахронии в границах семантических, структурных и лексических особенностей. Исследование показало, что наименования сформировались в результате лексико-семантического и морфологического способов словообразования. Сделаны выводы об особенностях функционирования названий дорог на разных исторических этапах и в разных жанрах.

Ключевые слова: *апеллятив, дромоним, лексико-семантическая группа, оним, словообразовательная модель.*

Summary

The article is devoted to the hypotheses of the origin names of the ancient ways that ran through the territory of historical Uman area. Dromonyms of the territory under research were analyzed through the prism of synchronical and diachronical approaches within semantic and lexical peculiarities. The names were formed with the help of lexico-semantic and morphological word-formation in the process of research. The peculiarities of name functioning of the observed ways at different historical stages and in different genres were designated.

Key words: *appellative, dromonym, lexical and semantic group, onym, word-building model.*

УДК 81.373.6: 81'373.21: 81'373.23

Вербич С. О.

Інститут української мови НАН України

ОЙКОНІМ ТИВРІВ ~ ЕТНОНІМ ТИВЕРЦІ: ПРОБЛЕМА ВИЗНАЧЕННЯ ЕТИМОНА

З історії відомо, що назви етнічних груп людей, які в різні часи проживали на певній території, не зникають безслідно. Вони, навіть за умови переселення їхніх носіїв на інші терени або їх розчинення в середовищі іншого народу, тією чи іншою мірою відбиваються в місцевому топоніміконі – у назвах поселень, урочищ, шляхів тощо. Однак формальний збіг структури власних географічних назв і відповідного їм етноніма не є однозначним підтвердженням їхнього прямого зв'язку [2, с. 16], адже, по-перше, сучасна форма нібито відетнонімного топоніма могла із плином часу зазнати видозміни і у своєму первісному вигляді відрізнялася від формально співвідносної